

¹Штомпка П. Социальное изменение как травма. [Электронный ресурс] / Социологические исследования. – 2001. – №2 – С.3-12. – Режим доступа: <http://www.eskoman.edu.ru/socis/msg/307513/html>

²Лисиця Н. Реклама як соціальний інститут: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. соц. наук: спеціальність 22.00.03/ Н.М. Лисиця; Ун-т внутр. справ. – Х., 1999. – 35 с.

³Корнієнко В. Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні:

монографія / В.О. Корнієнко, І.Д. Похило. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 140 с.

⁴Лисиця Н. Реклама як соціальний інститут: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня доктора. соц. наук: спеціальність 22.00.03/ Н.М. Лисиця; Ун-т внутр. справ. – Х., 1999. – 35 с.

⁵Кочубей Л. Політичне лідерство і PR-діяльність / Л. Кочубей [Електронний ресурс] // Політичний менеджмент – 2006. – Спец. вип. – С. 183-190. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php?m=1&n=61&c=1348>.

УДК: 327.8(430: 479). «1941/1945»

© Василь Чачава
(м. Київ)

КАВКАЗЬКИЙ ВЕКТОР КОЛАБОРАЦІОНІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ (1991-1945)

В статті аналізується колабораціоністська політика Німеччини щодо народів Кавказу у роки Другої світової війни. Вказується на основні шляхи реалізації такої політики: а) робота з представниками кавказької еміграції; б) формування іноземних легіонів з представників кавказьких народів для подальшої участі їх у бойових діях, в тому числі і на їх етнічних територіях. Характеризується майбутній політичний устрій Кавказу, розроблений Міністерством закордонних справ та Східним міністерством Третього Рейху.

Ключові слова: Друга світова війна, кавказька еміграція, Міністерство закордонних справ Німеччини, Східне міністерство, Третій Рейх, проект політичного устрою Кавказу, кавказькі легіони.

Vasil Chachava. Caucasian vector collaborazionist policy the third reich (1991-1945). The article is analisation the collaborazionist policies of Germany for the peoples of the Caucasus during the Second World War. The main ways to implement such a policy were: a) work with the Caucasian emigration; b) forming foreign legions of representatives of the Caucasian peoples to further their participation in hostilities, including their ethnic territories. Characterized future political structure of the Caucasus, developed by the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of East Third Reich.

Keywords: World War II, the Caucasian Emigration, Ministry of Foreign Affairs of Germany, Eastern Department, the Third Reich, the draft political structure Caucasus, Caucasian legions.

Василий Чачава. Каваказский вектор коллаборационистской политики Третьего Рейха (1991-1945). В статье анализируется коллаборационистская политика Германии в отношении народов Кавказа в годы Второй мировой войны. Указывается на основные пути реализации такой политики: а) работа с представителями кавказской эмиграции; б) формирование иностранных легионов из представителей кавказских народов для дальнейшего участия их в боевых действиях, в том числе и на их этнических территориях. Дается характеристика будущему политическому устройству Кавка-

за, которое было разработано Министерством иностранных дел и Восточным министерством Третьего Рейха.

Ключевые слова: Вторая мировая война, кавказская эмиграция, Министерство иностранных дел Германии, Восточное министерство, Третий Рейх, проект политического устройства Кавказа, кавказские легионы.

Постановка наукової проблеми та її значення. Термін «колабораціонізм» досить часто вживається в історичній та політичній літературі для означення добровільної співпраці окремих груп чи прошарків населення окупованих територій з окупантами.

Сучасні дослідники розмежовують колабораціонізм, який передбачає наявність політичної угоди з окупантом, кооперування з окупаційною владою у цивільних галузях, а також спільне ведення війни на боці окупаційних сил. Окрім цього за сферами діяльності розрізняють такі види колабораціонізму, як побутовий, адміністративний, економічний, військовий, політичний та військово-політичний. Для окупованих європейських країн найбільш характерним був політичний та військово-політичний колабораціонізм. Він проявлявся у створенні номінально незалежних урядів чи адміністративних інституцій, пронацистських рухів та партій, формування іноземних легіонів.

Розпочинаючи в 1941 р. війну проти СРСР, Німеччина одним з головних завдань вважала руйнування багатонаціональної радянської держави та залучення на свою сторону представників національних меншин. Німці вважали, що їм вдасться посіяти ворожнечу між народами, підняти неросійські народи на боротьбу проти більшовицької імперії, і тим самим полегшити свою перемогу. На руїнах СРСР нацисти хотіли створити ряд територіально-національних утворень, які стали б провідниками німецької політики, сприяючи поширенню її впливу на Близький, Середній і Далекий Схід.

Особливий акцент при цьому робився на народи Кавказу. Володіння Кавказом відкривало Вермахту шлях на Близький і Середній Схід, завоювання Індії

та Тибету. Така політика не була новою, адже ще в роки Першої світової війни в містечку Вюнсдорф під Берліном був створений табір для військовополонених мусульман, який став центром підготовки мусульманської «п'ятої колонії» з числа вихідців з Росії та інших країн. Тому поява директиви головного командування Вермахту № 80 «Середній Схід» за кілька днів до початку війни з СРСР було не випадковою. У ній відзначалося, що після блискавичного захоплення СРСР розвиток наступу на схід має здійснюватися через Кавказ. Військовий план включав проведення одночасних ударів з боку Єгипту і Туреччини, тобто являв собою так звані «потрійні кліщі» для країн Близького і Середнього Сходу¹.

Сам А. Гітлер неодноразово підкреслював важливість встановлення «довірчих відносин» з мусульманами, розраховуючи, що це допоможе в майбутніх проектах по захопленню колоній в Африці і на Близькому Сході.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблематика колабораціонізму не має належної оцінки у вітчизняних наукових студіях. Серед зарубіжних дослідників, праці яких присвячені вивченню та аналізу колабораціоністської політики Третього Рейху у роки Другої світової війни, варто назвати таких, як Ю. Торвальда, А. Далліна, Є. Гоффмана.

Участь кавказький іноземних легіонів у військових діях на боці Німеччини висвітлена у працях Є. Абрамяна, Г. Мамуліа, Г. Герварта.

Проект майбутнього політичного устрою розроблений у роботах А. Розенберга, А. Сандерса, Г. фон Менде.

Мета статті – охарактеризувати колабораціоністську політику Німеччини щодо народів Кавказу у роки Другої світової війни. Для реалізації мети необхідно виконання наступних завдань:

1. Визначити і описати основні напрямки реалізації кавказької колабораціоністської політики Третього Рейху.

2. Дослідити проекти майбутнього політичного устрою Кавказу.

Реалізація політики Третього Рейху щодо Кавказу відбувалась через роботу з представниками кавказької еміграції та формування іноземних легіонів з представників кавказьких народів для подальшої участі їх у бойових діях, в тому числі і на їх етнічних територіях.

Проводячи окупаційну політику на першому етапі війни (червень 1941 р. – грудень 1942 р.) нацисти в якості основного її методу використовували терор і примус. До тих пір, поки Вермахт здобував на фронтах перемоги, а в тилу ще не розгорнувся потужний партизанський рух, союзники серед місцевого населення німцям особливо потрібні не були.

Однак, не дивлячись на всю тоталітарність німецької ідеологічної машини, існували й інші точки зору. Деякі чиновники й офіцери військової окупаційної зони вважали, що радянські громадяни

стануть лояльнішими, якщо ставитись до них більш ліберально, так би мовити «по-джентельменськи». В основному це були далекі від політики люди, переконання яких базувалися на досвіді Першої світової війни. Представники другої точки зору отримали назву «утилітаристів», в середовищі яких можна виокремити політичне і військове крило. На думку представників політичного крила, Німеччина повинна була отримати максимальну користь від співпраці з місцевим населенням. Їх лідером був міністр пропаганди і народної освіти доктор Й. Гебельс. Зокрема, він вважав, що потрібно посилити пропагандистську обробку східних народів, вилучивши з неї всі згадки про їх неповноцінність, колоніальний характер війни Німеччини проти СРСР тощо. «Не можна називати східні народи, які очікують від нас звільнення від більшовизму, скотами, варварами і т.д., і чекати від них зацікавленості в німецькій перемозі»².

Представники військового крила, тобто вищі офіцери вермахту, акцентували увагу на зацікавленості в якомога більшій ефективності цього співробітництва в найкоротший термін. Так найбільш масштабною акцією даної групи осіб стало залучення радянських військовополонених в ряди «добровільних помічників» («Хіві»). Це були особи, завербовані командуванням німецьких частин і з'єднань. До кінця війни ця категорія східних добровольців налічувало близько 665–670 тисяч чоловік і була найчисленнішою. Найбільш видатним виразником ідеї залучення добровольців «Хіві» (Hilfswillige / Hiwi) був генерал-квартирмейстер Генштабу сухопутних військ генерал-майор Е. Вагнер.

Носіями ще однієї точки зору були офіцери вермахту середньої ланки. Це були німецькі політики і дипломати «старої школи», які вважали, що східні народи треба використовувати самим активним чином, залучаючи їх як до військової, так і до політичної боротьби проти більшовизму. Одними з проектів цієї групи були Власівський рух і Російська визвольна армія, які вони вважали не тільки інструментами у війні проти Радянського Союзу, але й вбачали в них майбутніх союзників нацистської Німеччини. Головною відмінністю цієї групи від двох попередніх було те, що вони особливу увагу приділяли національному питанню при розробленні східної окупаційної політики³.

Як видно, німецьке військово-політичне керівництво не мало єдиної точки зору на східну політику загалом і на колабораціонізм, як один з методів її проведення. Представники кожної з зазначених груп вважали себе її головними творцями і провідниками, а свою точку зору єдино вірною. Після краху надій на блицкриг керівництву Третього Рейху необхідно було в терміновому порядку вжити дієві заходи для вироблення загальної концепції східної політики.

18 грудня 1942 р. в Берліні відбулася конференція представників нацистського військово-політичного керівництва, які відповідали за проведення

східної політики. Основною темою конференції було питання про можливість ширшого залучення радянського населення до співпраці з німцями. Низкою заходів передбачалося забезпечити Вермахт поповненням солдатами, збільшенням загонів по боротьбі з партизанами і вирішенням питання з браком робочої сили в самій Німеччині. «Висновок зроблений на конференції був виражений двома пропозиціями: 1) необхідністю позитивної співпраці з населенням окупованих територій; 2) ідеєю, що Росія може бути розгромлена тільки росіянами»⁴. У даному випадку під росіянами малися на увазі абсолютні всі народи Радянського Союзу.

15 квітня 1942 р. з ініціативи Ф. Шуленбурга у берлінському готелі «Адлон» відбулася ще одна конференція представників кавказької еміграції і керівників Міністерства закордонних справ та Східного міністерства, на якій розглядалась політика Німеччини щодо народів Кавказу.

В результаті скликання конференції латентний конфлікт між МЗС Німеччини та Східним міністерством перейшов у відкриту фазу. Безпосереднє втручання в нього А. Гітлера принесло перемогу А. Розенбергу. Неоднозначність думок щодо вимірів кавказької політики Третього Рейху, привела до того, що це погрожувало Берліну зниженням іміджу в емігрантських колах, в тому числі і серед представників кавказької еміграції.

Вміло скориставшись ситуацією, керівник кавказького відділу Східного міністерства Г. Менде, отримав від А. Розенберга дозвіл на створення національних комітетів народів Кавказу. Незважаючи на те, що національні комітети отримали лише дорадчі функції, емігранти отримали доступ до вирішення проблем, пов'язаних з східними територіями. «Комітетам визволення», які склалися з представників грузинської, вірменської і азербайджанської політичної еміграції, належало виконувати функції ембріональних емігрантських урядів Грузії, Вірменії та Азербайджану.

З 15 квітня 1942 р. ці комітети і підпорядковані їм національні військові формування у складі Вермахту отримали статус «повноправних союзників Третього Рейху», а також особисту директиву А. Гітлера про негайне вирішенні територіальних питань⁵.

У кінцевому рахунку, після тривалих і непростих дебатів всі три комітету прийшли до наступної угоди:

1. Майбутня вірменська держава істотно розширювалася за рахунок приєднання до неї всіх територій спірних з Азербайджаном, включаючи Нахічевань і весь Нагорний Карабах, а також легкого коригування на користь Вірменії кордону з Грузією на Ахалкалакському напрямку.

2. Грузію при цьому планувалося задовільнити поверненням їй колишнього Закатальського округу, що входив до неї з 1921 р., а на той час належав Азербайджану, і передачею їй ділянки чорноморського узбережжя від Сочі до Туапсе.

3. Азербайджан повинен був отримати компенсацію у вигляді великої за розміром території на північ від Великого Кавказького хребта в Дагестані.

Грузинським і вірменським «комітетами визволення» А. Розенберг у разі перемоги над Туреччиною пообіцяв також повернення деяких їхніх історичних територій⁶.

Слід відмітити, що серед представників кавказької еміграції не було однозначності у сприйнятті експансіоністської політики Німеччини. Одні її підтримували, а інші засуджували. Ті хто підтримував, сподівалися, що в разі перемоги Німеччина допоможе кавказьким народам у відновленні державної незалежності, як це сталося в травні 1918 р. із допомогою Кайзерівської Німеччини (йдеться про Грузію).

Геополітична стратегія щодо Кавказу була представлена проектами Ф. Шуленбурга (Міністерство закордонних справ Німеччини) і А. Розенберга (Східне міністерство Німеччини).

Головним експертом Міністерства зовнішніх справ Німеччини (МЗС) по східним, в тому числі і кавказьким питанням, цілком заслужено вважався колишній посол Німеччини в СРСР граф Фрідріх Вернер фон Шуленбург. До Першої світової війни Ф. Шуленбург був німецьким віце-консулом в Тбілісі. У період Першої світової війни з його ініціативи був сформований Грузинський легіон німецької армії, командиром якого він і був. У 1918 р. під час короточасного перебування німецьких військ у Грузії, Ф. Шуленбург виконував обов'язки голови німецької дипломатичної місії при уряді Грузинської демократичної республіки.

Ф. Шуленбург дотримувався думки, що стосовно народів, які населяють СРСР, Східне міністерство має відігравати порівняно обмежену роль. В той же час всі принципові питання слід було зосередити у компетенції Міністерства закордонних справ Німеччини (МЗС). У зв'язку з цим, представниками МЗС стверджувалося, що Міністерство у справах окупованих східних територій, може бути відповідальним лише за політику щодо областей, вже зайнятих німецькими військами. Виробленням політичних концепцій по питанню ще не звільнених територій, включаючи і Кавказ, повинно займатися виключно зовнішньополітичне відомство Німеччини. Прагнучи збільшити сферу свого особистого впливу міністр закордонних справ Третього Рейху Й. Ріббентроп також зі свого боку підтримував дії Ф. Шуленбурга⁷.

Один з найближчих співробітників Ф. Шуленбурга, Ганс фон Герварт, залишив нам докладний опис політичних проектів свого шефа. Ф. Шуленбург вважав, що спочатку Німеччина повинна була сприяти створенню самоврядування на окупованих територіях. Потім – створенню Російського антирадянського уряду, а після чого необхідно було підтримати такі ж уряди національних меншин. Дані уряди повинні бути визнаними Німеччиною в якості союзників. З ними слід було належним чином

співпрацювати, урочисто оголосивши про відсутність до них будь-яких територіальних претензій. Під німецької егідою і на основі рівноправності необхідно було забезпечити вступ цих урядів в Європейське об'єднання. У випадку, якщо ідея об'єднання народів Росії виявилася б сильнішою за бажання незалежності, Ф. Шуленбург схилився до ідеї російської союзної держави з широкою автономією національних меншин. На відміну від А. Гітлера і А. Розенберга він був глибоко переконаний, що керівна роль в такій державі і в майбутньому залишиться за великоросами»⁸.

Якщо Ф. Шуленбург в разі перемоги Німеччини допускав можливість збереження Російської імперії на базі конфедерації, то міністр у справах окупованих східних територій А. Розенберг, дотримувався з даного питання діаметрально протилежної точки зору. У книзі «Майбутній шлях німецької політики» (1927 р.), А. Розенберг підкреслював як необхідність встановлення найтісніших німецько-українських зв'язків, так і відокремлення Кавказу від Росії. Це, на його думку, означало прихід нової ери німецько-грузинських відносин⁹.

З московським імперіалізмом передбачалося покінчити шляхом створення рейхскомісаріатів «Остланд» (Прибалтика і Білорусь), «Україна», «Кавказ» і «Туркестан» (Центральна Азія). Територія Росії повинна була бути у межах природних етнічних кордонів російського етносу, який таким чином втрачав в майбутньому можливість загрожувати незалежності своїх сусідів. Вищезгаданий геополітичний проект, за винятком тези про провідну роль Німеччини і деяких інших незначних аспектів, повністю повторював собою добре відому концепцію ліги «Прометей». Ліга «Прометей» включала представників політичної еміграції малих народів СРСР і знаходилася у Польщі.

Таким чином, можемо констатувати вплив на зовнішньополітичну концепцію одного з провідних ідеологів націонал-соціалізму А. Розенберга емігрантських кіл з СРСР. Найбільш виразним був вплив директора Дослідницького інституту Континентальної Європи при Східному міністерстві, грузина О. Нікурадзе.

О. Нікурадзе, маючи основну фізичну освіту, був високоосвіченою людиною. Написані ним під псевдонімом А. Зандерс геополітичні та історичні дослідження були опубліковані в Мюнхені¹⁰. Поєднуючи грузинський патріотизм з геополітичною теорією «великих просторів» К. Хаусхофера, послідовником якого він був, О. Нікурадзе сформулював політичну концепцію, відповідно до якої, грузинам відводилася центральна роль в рамках проєктованої ним Кавказької конфедерації під егідою Третього Рейху. На його думку, Грузія зі своїм найбільш чистим у расовому відношенні населенням, географічно займає центральне становище в регіоні і наділена особливим покликанням до регіонального лідерства. Вона на Кавказі має відігравати таку ж геополітичну роль, як Німеччина в Європі. Певною мірою під впливом О. Нікурадзе, А. Розенбергом в

квітні 1941 р. і була розроблена геополітична концепція Кавказу під німецьким протекторатом¹¹.

Відзначаючи, що Кавказ з його величезними нафтовими запасами має ключове значення для Німецької імперії, А. Розенберг у зв'язку з цим пропонував створення на Кавказі рейхскомісаріату, що включав би у свій склад п'ять генеральних комісаріатів і дві головні області. Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, а також козачі території Кубані і Терека мали бути генеральними комісаріатами, в той час як Вірменія з Калмикією, отримували нижчий статус головних областей.

В значній мірі відображаючи погляди О. Нікурадзе, А. Розенберг підкреслював необхідність надання Грузії провідної ролі в кавказькому регіоні: «Серед усіх кавказьких народів, найбільш керівну роль, виявляючи при цьому найсильнішу енергію, безсумнівно, відігравали грузини. Відповідно столицею рейхскомісаріату за логікою речей може бути лише Тбілісі. Поряд з цим Тбілісі є і столицею грузин – найбільш сильного народу Кавказу. З цим пов'язана і з моральної, і з політичної точки зору виправдана необхідність надати грузинам роль господарів федерального керівництва, передавши їх представникам посаду постійного голови федеративного уряду майбутнього Кавказу»¹².

До цих пір невідомі думки самого фюрера щодо майбутнього устрою Кавказу. Але в одному думки А. Розенберга і А. Гітлера збіглися. З військових, політичних та економічних причин Кавказ мав бути назавжди звільнений від влади Росії¹³.

Як і слід було очікувати, створення в рамках різних міністерств Третього Рейху проєктів і концепцій політики Німеччини по відношенню до народів СРСР, врешті-решт, переросло у відкрите суперництво Й. Ріббентропа (Ф. Шуленбурга) і А. Розенберга. Стан справ погіршувався ще й тим, що як Ф. Шуленбург, так і А. Розенберг у своїй діяльності опиралися на різні групи кавказьких емігрантів, що в свою чергу не могло не позначитися на суперництві і між ними.

Таким чином, спочатку завдяки діяльності Ф. Шуленбурга, ініціативу в справі вироблення концепції політичного курсу Німеччини по відношенню до малих народів СРСР, утримувало МЗС Німеччини. У своїй кавказькій політиці, Ф. Шуленбург в основному опирався на тих емігрантів, з якими співпрацював ще в період Першої світової війни, коли в 1918 р. очолював німецьке дипломатичне представництво на Кавказі.

Крім співпраці з емігрантами значну увагу керівництво Третього Рейху приділяло формуванню іноземних легіонів. Як правило, особовий склад таких легіонів формувалася з військовополонених різних національностей, емігрантів, перебіжчиків з лав радянської армії. Мотивація до вступу в легіони була різною. Першу групу утворювали націоналісти, патріоти, які боролися за незалежність Грузії, Азербайджану, Вірменії та ін. Іншу групу склали різного роду авантюристи. Були також і такі, які

прийняли рішення під впливом різних обставин, дезінформації та пропаганди.

Такі легіони почали створюватися наприкінці 1941 р.: в листопаді – легіон «Туркестан» (пізніше від нього від'єдналися легіони «Ідель-Урал» і «Кавказько-мусульманський легіон»); 30 грудня – легіони «Грузія» і «Вірменія», на початку 1942 р. – легіони «Північний Кавказ» та «Азербайджан». Загальна кількість легіонерів на східному фронті сягала понад півтора мільйона чоловік¹⁴.

Наприклад, під час кавказької операції командування Вермахту намагалося висадити на території Грузії десанти за участю грузинських, абхазьких і північнокавказьких легіонерів, сподіваючись, що вони зможуть спровокувати пронимецькі повстання. Однак повстання не відбулося, а самі десантники були знищені або взяті в полон силами радянської армії і НКВД за активної участі місцевого населення. Таким чином, наявна інформація дозволяє зробити висновок про те, що «грузинський проект» Вермахту суттєвої підтримки в Грузії не отримав¹⁵.

По закінченню війни практично всі легіонери, відповідно до однієї з угод Ялтинської конференції (4-11 лютого 1945 р.), були передані СРСР. На більшість колаборантів у СРСР чекав розстріл, або ж робота в шахтах ГУЛАГу без права виходу на поверхню. Розмірковуючи про долю легіонерів можна прийти до різних висновків. Сталінський прокурор А. Вишинський вважав, що вони заслуговують лише на смерть. Польський генерал В. Андерс писав, що у всьому винна тоталітарна радянська система, а німецький генерал Е. Кьострінг засуджував союзників СРСР за те, що вони видали Радянському Союзу бійців іноземних легіонів, «кинувши, таким чином, у бруд образ європейської культури»¹⁶.

Висновки. Отже, до визначальних причин колабораціонізму можна віднести наступні: 1) невдоволення радянською владою, її ідеологічне несприйняття; 2) страх за своє життя і життя близьких; 3) кар'єризм, прагнення пристосуватися до нових умов життя; 4) позиція радянського уряду щодо військовополонених, яких вважали зрадниками; 5) обман нацистської пропаганди; 7) прагнення за допомогою Німеччини боротися за незалежність власних держав.

Основними шляхами реалізації кавказької колабораціоністської політики Третього Рейху були: а) робота з представниками кавказької еміграції; б) формування іноземних легіонів з представників кавказьких народів для подальшої участі їх у бойових діях, в тому числі і на їх етнічних територіях.

Майбутній політичний устрій Кавказу запропонований в рамках двох проектів, які були розроблені Міністерством закордонних справ (розробник Ф. Шуленберг) та Східним міністерством (розробник А. Розенберг) Німеччини. Оскільки Ф. Шуленбург і А. Розенберг опиралися на різні групи кавказької еміграції, то це в сою чергу позначилося на суперництві між ними.

Проект Ф. Шуленбурга базувався на тому, щоб дати народам СРСР право на самовизначення з подальшим визнанням Німеччиною суверенних держав, і навіть передбачав можливість утворення російської конфедеративної держави з широкою автономією національних меншин.

А. Розенберг дотримувався протилежної точки зору, оскільки вважав за необхідне відокремлення Кавказу від СРСР і створення Кавказької конфедерації.

¹ Sanders A. Die Stunden der Entscheidung. Kampf um Europa / A. Sanders. – München: Hoheneichen-Verlag, 1943. – s. 28.

² Thorwald J. Wensie Verderben Wollen. Bericht des grossen Verrats / J. Thorwald. – Stuttgart: Steingruben-Verlag, 1952. – s. 124.

³ Мамуліа Г. Грузинський легіон вермахта / Г.Г. Мамуліа. – М.: Вече, 2011. – с. 57.

⁴ Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies / A. Dallin. – London: McMillan, New York: St Martin's Press, 1957. – p. 78.

⁵ Hoffmann J. Kaukasien 1942/43: Das deutsche Heer und die Orientvoelker der Sovjetunion. – Freiburg: Rombach Verlag, 1991. – s. 356.

⁶ Абрамян Э. Забытый легион. Неизвестные страницы соединения специального назначения «Бергман». – Ереван: Аполлон, 2005. – с. 37-38

⁷ Rosenberg A. Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik / A. Rosenberg. – München, 1927. – s. 43.

⁸ Herwarth H. Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931 bis 1945 / H. Herwarth. – Frankfurt-am-Main, Berlin, Wien, 1982. – s.242–243.

⁹ Rosenberg A. Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik / A. Rosenberg. – München, 1927. – s. 97.

¹⁰ Sanders A. Die Stunden der Entscheidung. Kampf um Europa / A. Sanders. – München: Hoheneichen-Verlag, 1943. – 245 s.; Sanders A. Kaukasien. Geschichtlicher Umriss / A. Sanders. – München: Hoheneichen-Verlag, 1944. – 298 s.

¹¹ Sanders A. Kaukasien. Geschichtlicher Umriss / A. Sanders. – München: Hoheneichen-Verlag, 1944. – s. 156-158.

¹² Rosenberg A. Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik / A. Rosenberg. – München, 1927. – s. 78.

¹³ Rich N. Hitler's War Aims. The Establishment of New Order / N. Rich. – New York: Andre Deutsch, 1974. – Vol. II. – p. 389.

¹⁴ Мамуліа Г. Грузинський легион вермахта / Г.Г. Мамуліа. – М.: Вече, 2011. – с. 68-72

¹⁵ Hoffmann J. Kaukasien 1942/43: Das deutsche Heer und die Orientvoelker der Sovjetunion. – Freiburg: Rombach Verlag, 1991. – s. 227.

¹⁶ Мамуліа Г. Грузинський легион вермахта / Г.Г. Мамуліа. – М.: Вече, 2011. – с. 285.